

Danske reformationssalmer i kontekst

*Redigeret af Marita Akhøj Nielsen,
Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe*

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2022

Danske reformationssalmer i kontekst

1. udgave, 1. oplag

Redigeret af Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe

© 2022 Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og forfatterne

Alle antologiens 11 artikler har været underkastet anonym fagfællebedømmelse

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag

Omslag: Ida Balslev-Olesen

Omslagsbillede: Blad D 1v i *Thet cristelighe mesføembedhe*. Udgivet af Claus Mortensen. Malmø: Oluf Ulricksøn 1529

Prepress og tryk: Narayana Press

Papir: 100 g Scandia 2000 Ivory. Træ- og syrefrit, aldersbestandigt (ISO 9708 ∞)

Skrift: Minion

Bogbinder: Buchbinderei Büge

Oplag: 300 eksemplarer

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet og Velux Fonden

ISBN 978-87-7533-059-1

Printed in Denmark 2022

Indhold

Selskabets forord	7
Udgivernes forord	9
<i>Simon Skovgaard Boeck, Bjarke Moe og Marita Akhøj Nielsen</i>	
Indledning	11
<i>Marita Akhøj Nielsen</i>	
Paratekst i reformationstidens danske messe- og salmebøger	31
<i>Konrad Küster</i>	
Die frühen lutherischen Missalien und das geistliche Lied	71
<i>Roman Hankeln</i>	
Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573	117
<i>Árni Heimir Ingólfsson</i>	
The Reception of Hans Thomissøn's <i>Psalmebog</i> and Niels Jespersen's <i>Graduale</i> in Iceland	145
<i>Bjarke Moe</i>	
Salmesang på skrift	
Om forholdet mellem levende sang og musikalsk notation i reformationstidens danske salmer	167
<i>Dorthe Duncker</i>	
Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter	195

Simon Skovgaard Boeck

»Da lidde den Herre stor spot oc skam«

Thomissøns revision af Hr. Michaels digte 227

Bodil Ejrnæs

Danske gendigtninger af Davidssalmer i middelalder og
reformationstid 253

Pil Dahlerup

Renæssancepønitense 279

Minna Skafte Jensen

Salmeparafrafer og national propaganda

To latinske digte af Hans Jørgensen Sadolin (1528-1600) 319

Axel Teich Geertinger

Reformationstidens salmemelodier i den digitale verden

Editionsfilologiske og tekniske principper og udfordringer 341

Register over de behandlede salmer 371

Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter

Af Dorthé Duncker

Abstract

The Hymns in the Earliest Danish Ballad Manuscripts

The essay investigates textual relationships between on the one hand hymns and on the other ballads and other poems found in a number of manuscripts compiled around 1569 when the first royal licensed book of Danish hymns, Hans Thomissøn's *Den danske Psalmebog*, was published. Also under consideration are the relations among various hymnists and ballad collectors, their potential mutual influence on each other's writings and the written materials that may have circulated among them. About a thousand entries of Danish ballads and other poems, predating the first printed ballad edition (Anders Sørensen Vedel's *Hundredvisebogen*, 1591), are known from nine extant manuscripts. Among the many secular poems, eleven hymns have been entered by the manuscript owners or their scribes. Judging from the selection of poems, the collectors do not seem to have been guided by any editorial principles in particular. Poems associated with different genres by later textual scholars are not kept apart in the manuscripts. This also applies to the hymns, thus suggesting that they were considered on a par with other poems.

1. Indledning

Fra 1500-tallets anden halvdel er der overleveret ni visehåndskrifter (se Tabel 1). Hovedparten af de viser som er skrevet ind i håndskrifterne, kan dateres til tiden før den første trykte viseudgave, *Hundredvisebogen*, som blev udgivet i 1591 af Anders Sørensen Vedel (1542-1616). De ni håndskrifter udgør det ældste lag i overleveringen og vidner om en levende visekultur båret af personer med tilknytning til Christian III's og senere Frederik II's hof. Ud over at nedfælde viser i visebøgerne indskrev håndskrifternes ejere og deres familie og venner også navn, initialer, valgsprog, årstal m.m., og

det har derfor i mange tilfælde været muligt at identificere de personer som var aktive i forvaltningen af visekulturen. Det er først og fremmest ballader og andre verdslige viser de skrivende har indført i håndskrifterne, men de har også skrevet enkelte salmer ind. Spredt over de ni håndskrifter drejer det sig om elleve utrykte salmeversioner. Salmerne udgør ganske vist kun en lille del af det samlede materiale (ca. 1 %), men vidner ikke desto mindre dels om at indskrifterne må have ment at salmerne hørte til i selskab med de øvrige viser, dels om at der har været kontaktflader mellem salmedigtere og viseinteresserede.

Table 1: Visebøgerne i den ældste danske viseoverlevering.

Visebog	Datering	Antal opskrifter ¹	Heraf salmer
Hjertebogen (Thott 1510 4to; fork. Hjb)	1553-1555	83	-
Jens Billes håndskrift (Karen Brahe E I,2; fork. Bill)	1555-1559	88	3
Langebeks kvart (NKS. 816 4to; fork. LngK)	1560-1590	178	5
Karen Brahes folio, ældre del (Karen Brahe E I,1; fork. KBra)	før 1583	202	-
Dronning Sophias visebog (Stockholm KB. Vitterhed 24 4to; fork. DrS)	hoveddelen før 1584	118	1
Anna Munks håndskrift (GKS. 2396 4to; fork. Munk)	afsluttet den 7. marts 1591	51	-
Rentzells håndskrift (GKS. 2397 4to; fork. Rnz)	1575-1590	72	2
Svanings håndskrift I (NKS. 815b 4to; fork. SvI)	1575-1590	141	-
Svanings håndskrift II (NKS. 815b 4to; fork. SvII)	1575-1590	77	-

1 Termen opskrift bruges her i Erik Sønderholms (1976) forstand, nemlig om et skriftligt eksemplar af en vise, en visevariant; Svend Grundtvig og Hakon Grüner-Nielsen har en anden terminologisk sontring (se Duncker 1999: 152-157).

Når man betragter visebøgenes repertoire, og den rækkefølge viserne er indført i efter hinanden,² får man et helt andet indtryk af den samtidige viseforståelse end det man får ved at se på de senere trykte viseudgaver, *Danmarks gamle Folkeviser* (Grundtvig et al. 1853-1976; herefter DgF), *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630* (Grüner-Nielsen 1912-1930; herefter DV) og *Danske Skæmteviser, efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade* (Grüner-Nielsen 1927-1928; herefter DS). Her er viserne udvalgt, klassificeret og reorganiseret efter principper som er væsensforskellige fra dem man finder i de gamle visebøger, men også hos de samtidige udgivere fandtes et klart ønske om at ordne og sortere i viserne. Til *Hundredvisebogen* har Vedel overvejende udvalgt ballader, og i sin indledning til bogen fremhæver han netop balladerne »for de herlige gamle Danske Gloser oc Ord/ for hin skøne Sprog oc runde Tale«, og gør det klart at samtidige viser, »de ny Dict/ som nu om stunden gøres«, ikke har samme kvaliteter (Vedel 1591: B 2r).

I 1569 udgav Hans Thomissøn (1532-1573) den første kongeligt autoriserede salmebog for Danmark-Norge, og også han havde synspunkter på de samtidige viser. En af hans begrundelser for at udgive salmebogen var at »forhindre oc afflegge her met hine slemme Papistiske Sang/ Boleuiser oc andre forfengelige/ Wgudelige/ wnyttige oc forargelige Viser/ som nu (diss værre) alleuegne brugis aff lætferdige Menniker« (Thomissøn 1569: d 4v). Hermed lagde han sig som andre af tidens salmeudgivere i forlængelse af Luthers tilsvarende ønske om at salmerne måtte give ungdommen noget »at fordriffue hine forgifftige Boleuiser oc kiødelige sang met«, som han havde fremsat i sin fortale til Johann Walters *Geystliche gesangk buchleyn* (Wittenberg 1524), og som Thomissøn ligesom andre før ham aftrykte i oversættelse inden sin egen fortale (Thomissøn 1569: c 6r). I enkelte tilfælde finder man spor i viserne som gør at de kan henvises til katolsk tid, men der er ingen »slemme Papistiske Sang« i visebøgerne. Hvad »Boleuiser« angår, kan der være noget om snakken, men de er trods alt ikke i overtal,³ så kritikken må gå på de »andre forfengelige/ Wgudelige/ wnyttige oc for-

2 Se visebøgenes repertoire på duds.nordisk.ku.dk/tekstresurser/aeldste_danske_viseoverlevering/viseboegerne/.

3 Der er 25 »skæmteviser«, som den senere betegnelse for denne type sange lyder, fordelt på seks af visebøgerne: 4 i Bill, 1 i DrS, 6 i LngK, 2 i Rnz, 1 i SvI, 11 i SvII.

argelige Viser«, og dem ville Thomissøn måske nok have ment der var for mange af i visebøgerne.

I overleveringens ældste lag er balladerne ikke i flertal. Af de 204 viser som er skrevet ind mellem 1553 og 1562 (i Hjb, Bill og den ældste del af LngK), er de 77 ballader, mens 115 er DV-viser, og heraf er 91 lyriske viser. Det er dog ikke helt retvisende at kalde dem for »Wgudelige« i betragtning af at Gud nævnes i to ud af tre og Kristus i hver fjerde lyriske vise. Et mere nutidigt udtryk for udgrænsningen af DV-viserne i sproglig henseende finder man i Niels Møllers (1923) undersøgelse af »den nyskabte litterære Genre, Salmedigtningen« (s. ix) hvor han eksplicit udelukker DV-viserne som relevant kilde til mulig sproglig indflydelse på salmerne (s. xxxi note), mens han antager at det omvendte kan have været tilfældet (s. xxvii note). Denne antagelse stemmer ikke så godt overens med Thomissøns begrundelse, idet det ville forudsætte at de »lætferdige Mennisker« allerede havde så godt et kendskab til salmerne at det kunne have påvirket deres sprogbrug i viserne, og at de dermed næppe ville gøre sig fortjent til denne betegnelse.

Der er flere faktorer som peger på et komplekst forhold mellem viser og salmer. Flere af viserne har kunnet synges på salmemelodier (jf. Moe 2021), og der er også salmemelodier som benytter sig af et verdsligt melodistof.⁴ Grüner-Nielsen (DV VII: 52-58) finder flere viser der i kraft af versemål og strofeform kan synges på salmemelodier, og undertiden henvises der direkte (fortrinsvis i flyveblade) til bestemte salmer. I modsætning til balladernes almindelige firlinjede strofe har stroferne i de lyriske viser typisk flere vers. Stroferne i to ud af tre lyriske viser af de 91 fra overleveringens ældste lag har seks, syv eller otte verslinjer, og strofe- og rimform stemmer undertiden overens med salmer kendt i samtiden, fx kan *Ingen ting ved jeg så dyre at være* (Hbj nr. 57b, DV 116) eller *Bekymmerlig er mig den tid* (Hjb nr. 67 og LngK nr. 6, DV 230), som har seks verslinjer, synges på *Fader vor udi Himmerig* (Thomissøn 1569: 119r); *Tro og love det agtes nu ganske ringe* (Bill nr. 85, DV 139) eller *Den skilsmisse mig bedrøver* (Hjb nr. 45, DV 174) med syv verslinjer kan bl.a. synges på *Af dybsens nød råber jeg til dig* (Mortensen 1529: A 2v; Thomissøn 1569: 178r); og *Blomstens frugt hun spreder sig ud* (Hbj nr. 62 og Bill nr. 56, DV 260) eller *Hemmelig længsel gøres mig stor nød*

---

4 Bl.a. *Hvad kan os komme til for nød, Jeg vil mig Herren love, Kriste, du est den klare dag, O Herre Gud Fader i evighed*, se melodier.dsl.dk.

(Hjb nr. 6, DV 251) med otte linjer kan synges på *Velsignet være Jesu navn* (Thomissøn 1569: 43v).

Det hører til sjældenhederne at der angives melodiforslag i visebøgerne, men til tre af salmerne (Bill nr. 82, 83 og DrS nr. 93) samt et par andre viser er det angivet hvilke »noder« visen skal synges med, og som et særsyn er der skrevet noder ind i Rnz (bl. 38v) til balladen om *Oluf Strangesøns Dystridt* (DgF 329; DgF XI: 270). Til de tre salmer angives melodier til andre salmer (se afsnit 3 og 4 nedenfor), men der angives også salmemelodier til et par af de øvrige viser, fx til legendeviserne i Rnz (nr. 65-68; DV 37-40) og til den historiske vise *Sejren ved Meldorp* (Bill nr. 84, DV 17) som skal synges »mett de noder: O Herre gud det | kommer nu vd ditt | ord som skiultt | wor lenge | etc.« (Bill bl. 150r; Thomissøn 1569: 135v), en salme der på sin side »benytter sig af en verdslig melodi«. ⁵ Forbindelserne går altså begge veje, og salmebøgerne henviser da undertiden også til verdslige melodier, fx skal *En visse tale er denne her* i Vingaards salmebog synges »Vnder | Rosine Noder/ eller An dyr | kan ick nict« (bl. 74r), dvs. på melodien til den lyriske vise *Rosina, hvor var du så bold* (LngK nr. 25, DV 286; jf. Schiørring 1939 i DV VII: 387), og Peder Palladius' *Hjælp os, O Herre Jesu Krist* i Thomissøns salmebog skal synges »vnder de samme noder/ som den wgudelig | Brudeuse/ ved naffn Mariskiold« (bl. 201r). Her er det dog uklart hvilken vise der er tale om, og melodien kendes ikke fra andre kilder. ⁶ Ifølge Svend Grundtvig (DgF III: 880-885) drejer det sig om en legendevis, DgF 96, men denne bestemmelse kan Lis Jacobsen, bl.a. med metriske argumenter, bestride, og hun mener at den gamle brudevis »har tilhørt Kunstdigtningen som andre Mariahymner« (Jacobsen 1922: 300).

Selvom det musikalske stofskifte mellem viser og salmer ser ud til at have været tæt, er forholdet for sparsomt belagt til at stå alene. I det følgende vil jeg derfor gennemføre tre afgrænsede undersøgelser for at få et nærmere indblik i forbindelserne mellem verdslige viser og salmer med udgangspunkt i visebøgerne. Jeg vil først se på ordforrådet i salmerne sammenholdt med de øvrige viser og på forekomsten i trykte salmer af nogle faste forbindelser som er typiske for de lyriske viser i visebøgerne. Dernæst vil jeg undersøge relationerne mellem nogle af de salmedigtere som optræder i Thomissøns

---

5 melodier.dsl.dk, under *O Herre Gud, det kommer nu ud*.

6 melodier.dsl.dk, under *Hjælp os, O Herre Jesu Krist*.

salmebog og kredsen af viseinteresserede hoffolk, og endelig vil jeg se på hvordan Thomissøn har behandlet tre salmer som er indskrevet i Bill godt ti år før hans salmebog blev trykt, og som ikke kendes fra ældre kilder.

2. Ord og ordforbindelser i salmer og viser

2.1 Personlige pronomener

Pronomenet *vi* er ifølge Niels Møller konstituerende for den ny salmegenre, med henvisning til at der »[f]ra og med Reformationstiden eksisterer en Menighed, der siger 'vi' om sig selv« (Møller 1923: ix). Det gælder imidlertid for alle viserne og ikke kun salmerne at brugen af de personlige pronomener spiller en konstituerende rolle. Når man holder ballader og DV-viser op over for hinanden, er det brugen af *han* og *hun* som sammen med *I* er med til udskille balladerne fra DV-viserne, mens det i DV-viserne er brugen af *jeg* og *min* som udskiller dem fra balladerne (se også Duncker 2000: 86-89). Sammenholdt med både ballader og DV-viser udmærker salmerne sig ved en overhyppig brug af *du*, *din* (om Gud), og *vi* og *vor* (om menigheden). Overordnet kan forholdet beskrives sådan at balladerne er orienteret mod tredje person, nemlig visernes handlende karakterer, DV-viserne (især de lyriske) udgår fra første person ental (den elskende), og salmerne udgår fra første person flertal (menigheden). Der er også et *du* i de lyriske viser (den elskede) og et (salme-) *jeg* i salmerne, men holdt op mod hinanden er *jeg* et relativt mest fremtrædende i de lyriske viser og *du* et mest fremtrædende i salmerne i visebøgerne. I de lyriske viser er Gud enten det andet *du*, ved siden af den elskede, eller Gud omtales i tredje person; det sidste er mest almindeligt, ligesom den elskede kan omtales i tredje person som *hun* eller *han*. Når der bruges *vi* i de lyriske viser, er det ikke menigheden der tales ud fra, men de to elskende som beder om Guds hjælp til realiseringen af deres jordiske kærlighed.

Til illustration af den måde hvorpå Gud og Kristus anråbes eller nævnes på i lyriske viser indskrevet før 1569, vises nedenfor en strofe fra i alt seks forskellige opskrifter fordelt på de tre ældste visebøger.

O dagyn er ycke ganggen,
for wer|den den haffuer yend ende,
myn lucke | wylly yeg Gud giffue,
hand kand myn | Sorryg forwende,
och lad myg end snar|lygh leffue den dagh,
thett rettelygen att | betencke,
huad myg tyll hende komme | kand,
thett werste fraa myg att wenne
(Hjb nr. 23, str. 6; DV 182)

Herre gudtt y himmerigh
giffue all min lenge | och sorigh en guodtt ende
theg ingen tingh vmulligt er
all tingh kand du foruende
dett ieg || motte snarlige finde den
som all min trøst till | er
och iegh ham aldrig forlade vill
fordj mitt sind | dett sier saa tiill
huad heller handtt er fiern el|ler ner
(Bill nr. 16, str. 4; DV 199)

Salliighetht frædt och Naade
wdaff faderinn | och sønn
saa ønscher Jeg os baade
her gudt | Dw hørre wor bønn:
at wÿ mothe Endgang | bliffue
tillsaminn i Kiarlliighetht
alldt syndt | och lasth fordriiffue
och Leffue mett gudt | Euindelliigh | AMEN
(LngK nr. 35, str. 15 (før 1571); DV 266)

O Gud, som alting Raader, |
wyltu hussuale oss bode,
Att | wy motte fynnes brath,
thu æst | then thett kand giøre,
y nar thett | ær thin wylle,
O Herre, yeg beder | dyg
(Hjb nr. 40, str. 11; DV 229)

Chriist giiffue mynn kerest Saa | mange god natt,
ther iegh tenker | paa Bade dagh och natt,
Iegh | hende thett gernne vyll unde,
herr | chriist Beffaller iegh hende y woldtt |
hann wogtte hende fra falske klaffuer | munde
(Bill nr. 76, str. 6; DV 224)

Wortt hob wiille wÿ tiill gudt henn setthe, |
att hannd oss troligenn wiill hielpe,
Thett | wenskaff wÿ haffue hinnd andenn tilsagtt, |
Thett wiille wÿ aldrig forgetthe,
wiill herre | gudt alene staa oss by,
wor heder och ere | beuare,
for klafferenns wask bliffuer wÿ | well frÿ,
wÿ leffuer forwdenn ald fare.
(LngK nr. 17, str. 4; DV 264)

Det er ikke sjælens frelse visedigterne beder Gud om, men om jordisk lykke, glæde, overvindelse af sorgen over ikke at (kunne) være sammen med den elskede og beskyttelse mod klafferens sladder (om klafferen i de lyriske viser, se Pedersen 2000).

2.2 Fællesord og særlige salmeord

I de 11 salmeversioner er der 749 forskellige lemmaer og 3.304 løbende ord, så der er ikke tale om noget stort korpus, men alligevel er der et stort sammenfald mellem dette ordforråd og ordforrådet i de øvrige viser. Der er 504 lemmaer (67 %) som forekommer både i DgF-, DV-viser og i salmerne, heraf 160 substantiver (32 %), 75 adjektiver (15 %) og 136 verber (27 %).

For at få en fornemmelse af forskellene mellem hhv. salmerne, DV- og DgF-viserne kan man se på de ord fra det fælles ordforråd som er signifikant overrepræsenteret i en af genrerne, set i forhold til de to andre (se Tabel 2).⁷ Af dette lille, men karakteristiske udsnit kan man se at DgF-visernes fokus er langt mere konkret i sammenligning med salmernes og DV-visernes, og det fremgår også at det er hhv. de lyriske viser som kendetegner DV-viserne, og ridderviserne som kendetegner DgF-viserne. I balladerne er det konkrete personer som agerer i den fysiske verden, herrer og konger, mens salmerne og de lyriske viser har fokus på abstrakter. Salmernes religiøse orientering er

Tabel 2: De 10 hyppigste substantiver, adjektiver og verber fra det fælles ordforråd blandt salmer, DV- og DgF-viser i visebøgerne som er signifikant overrepræsenteret i én genre.

	Substantiver	Adjektiver	Verber
Salmer	<i>djævel, død, himmerig, liv, nød ('elendighed'), fare, nåde, ord, pine, synd, tro</i>	<i>blid, evig, evindelig, hellig, mægtig, ren, ret, sand, stadelig, vis ('sikker')</i>	<i>bevare, forlade, forsyne, frelse, hjælpe, hænge (intrans.), optænde, skænke, takke, vorde</i>
DV-viser	<i>glæde, hjerte, kvinde, lykke, sind, sorg, stund, svig, ven, ære</i>	<i>falsk, flere, god, mangefold, megen, mere, nær, stadig, stor, trofast</i>	<i>agte, bære, elske, finde, gøre, leve, sige, skille, tænke, unde</i>
DgF-viser	<i>broder, guld, herre, hånd, jomfru, konge, land, mand, sølv, vin</i>	<i>bold, død, hvid, led, rig, silde, små, vild, vred, årle</i>	<i>få, gå, høre, komme, ligge, ride, slå, sove, stå, tage</i>

⁷ Til afgørelse af om et lemma er statistisk signifikant overrepræsenteret, er her anvendt en velafprøvet korpuslingvistisk metode (Dunning 1993; Rayson & Garside 2000; Rayson et al. 2004) som bygger på en sammenligning af samme ordtypes forekomsthypighed i to korpusser, under hensyntagen til deres evt. forskellige størrelse, med udregning af log-likelihood-værdi. Af den tilhørende p-værdi fremgår det hvorvidt ordtypen er signifikant overrepræsenteret i et af korpusserne.

tydelig, de handler om synd og nåde, hvor de lyriske viser lige så tydeligt har den jordiske kærlighed som tema. Gud er sandhed, mens falskhed og svig råder blandt menneskene på jorden. Fordi der er tale om et fælles ordforråd, betyder det at det religiøse aspekt ikke er fraværende i hverken DV-viser eller DgF-viser, det er blot mere fremherskende i salmerne. Tilsvarende er kærligheden ikke fraværende i salmerne, men her er det kærligheden til Gud det handler om, og i salmerne er der i modsætning til DgF-viserne kun én Herre og Konge.

Det fælles ordforråd lægger beslag på 2.967 løbende ord og altså størstedelen af teksten i salmerne (90 %). Til sammenligning udgør det fælles ordforråd 67 % af balladernes løbende ord og 82 % af DV-visernes. De resterende 337 løbende ord i salmerne er fordelt på 243 lemmaer som ikke indgår i det fælles ordforråd. Heraf har salmerne 104 lemmaer til fælles med DV-viserne (43 %), 37 til fælles med DgF-viserne (15 %), mens de resterende 102 lemmaer (42 %) kun optræder i salmerne. Det er således ret tydeligt at salmerne i leksikalsk henseende ligger tættere på DV-viserne, end de gør på DgF-viserne. De ord som kun optræder i salmerne, eller som salmerne har til fælles med DV-viserne, forekommer generelt yngre; især bemærker man en del ældre nydanske afledninger, bl.a. *begærlighed*, *fortjeneste*, *øvrighed*; *begrunde*, *belænke*; *forjætte*, *forknuse*.

Mange af de ord som kun forekommer i salmerne i visebøgerne, bærer ikke overraskende præg af at tilhøre en kristen diskurs, bl.a. *barmhjertighed*, *budord*, *evangelium*, *frelser*, *guddomsord*, *gudsfrygt*, *gudstjeneste*, *hviledag*, *jordesæk* m.fl., og med hensyn til orddannelse lever de udmærket op til Clara Holsts (1903: 65) bemærkning om den religiøse litteraturs »rigdom paa nydannelser og dristige sammensætninger«. Også blandt de ord DV-viserne deler med salmerne, er der et par stykker som tilhører et religiøst ordforråd, bl.a. *engleskare* (Bill nr. 15, DV 175), *jammerdal* (LngK nr. 7, DV 239), *guddommelig* (DrS nr. 84, DV 287) og måske også *miskund*, i forbindelsen *miskund og nåde* (DrS nr. 49, DV 118; jf. Møller 1923: 99, 102), men der en tendens til at disse ord forekommer i lyriske viser som er skrevet ind i visebøgerne efter 1569, eller i historiske DV-viser (fx rummer den historiske vise *Kristian II's anger* (DV 6) i opskriften i Munk (nr. 30) både *miskund* sb., *miskunde* vb. og *miskundelig* adj.).

2.3 Faste udtryk fra de lyriske viser i trykte salmer

Ud over enkeltgloser forekommer der både i salmerne og i de lyriske viser en række faste udtryk. Normalt er det balladerne som man forbinder med en formularisk sprogbrug, men der er for det første en række faste udtryk som går igen i både balladerne og de lyriske viser, og for det andet er der faste udtryk som er særligt kendetegnende for de lyriske viser (se Duncker 2009). En del af disse ordforbindelser forekommer også i salmerne hos Thomissøn, og i den udstrækning de er belagt i visebøgerne før 1569, giver det anledning til den overvejelse at salmedigterne kan have været influeret af sprogbrogen i de samtidige »wnyttige« viser. Her skal man dog tage højde for at nogle af visernes faste udtryk i en vis udstrækning også optræder i ældre (religiøs) litteratur.

Blandt de hyppige faste udtryk som forekommer i de lyriske viser, men som enten er fraværende eller sparsomt belagt i balladerne, finder man en lille håndfuld nøgleord der sammen med deres kollokater tilhører det fælles ordforråd på tværs af genre. Det drejer sig om udtryk med fire substantiver og et adjektiv: *glæde*, *hjerte*, *sind*, *sorg* og *trofast*. Nøgleordene indgår i ni

Tabel 3: Forekomster af faste udtryk fra de lyriske viser i Thomissøns salmebog.

Fast udtryk	Forekomster i DV-opskrifter	Forekomster i salmer hos Thomissøn
<i>glæde og fryd</i>	11 (5)	6
<i>glæde og lyst</i>	7 (1)	5
<i>hjerte og mod</i>	17 (6)	1
<i>hjerte og sind</i>	42 (21)	4
<i>af hjertens grund</i>	33 (14)	42
<i>hu og sind</i>	32 (18)	3
<i>mod og sind</i>	20 (9)	1
<i>sorg og kvide</i>	7 (3)	5
<i>trofast hjerte</i>	28 (14)	2

Tallet i parentes angiver antal opskrifter indskrevet i visebøgerne før 1569.

faste udtryk som forekommer både i visebøgerne og i Thomissøns salmebog (se Tabel 3).

Det er kun udtrykket *af hjertens grund* der genfindes i visebøgernes salmeversioner, og kun med et enkelt belæg (i salmen *Udi min angst og nød*, LngK nr. 92); de øvrige genfindes kun i de trykte versioner. Udtrykket er hyppigt brugt i de lyriske viser, men forekommer kun i fire ballader (KBra nr. 2, DgF 183; Munk nr. 41, DgF 462; SvI nr. 14, DgF 182; SvII nr. 64, DgF 250). Det er imidlertid uklart om ordforbindelsen har sit ophav i den verdslige visetradition. På den ene side mener Niels Møller at en melodihenvi- sning i Vingaards salmebog (1553: 72r) om at salmen *Mit hjerte opgav et lystigt ord* skal »siungis som | Aff hiertens grund« henvi- ser til »en Verdslig Vises melodi« (Møller 1923: 116). På den anden side er udtrykket belagt i »gamle Papistiske Sang«, bl.a. i en mariavise tilskrevet Poul Helgesen (Steidl 1918: 50), flere steder i Odensepræsten Hr. Michaels digte og i gammeldanske oversættelser af religiøs litteratur (lat. *ex toto fundo cordis, profundo corde*).⁸ Noget tilsvarende gør sig gældende for udtrykket *glæde og fryd* som er vel- belagt i gammeldanske religiøse kilder,⁹ og bortset fra udtrykket *hjerte og mod* er de øvrige udtryk også, dog mere sparsomt, belagt i gammeldansk, i tre ud af fire tilfælde i religiøs litteratur, hvoraf hovedparten kan henføres til samme forfatter, Christiern Pedersen.¹⁰

Nogle af de faste udtryk forekommer relativt oftere i visebøgernes lyriske viser end i de trykte salmer og omvendt. Fx er der relativt mange eksempler på *hjerte og mod* og *mod og sind* i viserne, men kun et enkelt eksempel på hver i Thomissøns salmebog. Et enkelt eksempel kan være et rent tilfælde, men kan dog undertiden være værd at bemærke. Udtrykket *glæde og gam- men* som forekommer en enkelt gang hos Thomissøn, i sidste strofe af *Til Gud vil jeg sætte al mit håb* (bl. 277v), leder således umiddelbart, men også overraskende, tanken hen på balladernes formelrepertoire; det forekommer i 14 DgF-opskrifter i visebøgerne. Også udtrykket *angst og kvide*, som fore-

8 <https://gammeldanskseddelsamling.dk>, under *grund* sb. For at komplicere billedet yder- ligere forekommer udtrykket i flere af de tyske viser i LngK (nr. 89, 128, 136, 157, 166, 167; se Holzapfel 2001) og de svenske i DrS (nr. III, V, VIII, X, 81 og 34).

9 <https://gammeldanskseddelsamling.dk>, under *fryghth* sb.

10 <https://gammeldanskseddelsamling.dk>, under *I kvithe* sb., *lust* sb., *moth* sb., *I sin* sb., *trofast* adj.

kommer i 20 DgF-opskrifter, er kun belagt i en enkelt salme hos Thomissøn, i Luther-salmen *Var Gud ikke med os denne tid* (bl. 296v). Der er også et par andre tegn på at nogle af balladernes formler kan have fundet vej til salmeversene (se Tabel 4). Det sidste udtryk, *sorg og kvide*, forekommer dog omtrent lige hyppigt i ballader og lyriske viser. Også disse formler kendes fra gammeldanske kilder, men til forskel fra de faste udtryk som forekommer hyppigst i de lyriske viser, genfindes balladeformlerne overvejende (to ud af tre tilfælde) i verdslige genrer.¹¹

Tabel 4: Forekomster af faste udtryk fra ballader i Thomissøns salmebog.

Fast udtryk	Forekomster i DgF-opskrifter	Forekomster i DV-opskrifter	Forekomster i salmer hos Thomissøn
<i>angst og kvide</i>	20 (2)	3 (1)	1
<i>glæde og gammen</i>	14 (3)	2 (1)	1
<i>glæde og ro</i>	12 (1)	1 (0)	3
<i>sorg og kvide</i>	10 (1)	7 (3)	5

Tallet i parentes angiver antal opskrifter indskrevet i visebøgerne før 1569.

3. Viseindsamlere og salmedigtere

De elleve salmeopskrifter i visebøgerne er fordelt på fire håndskrifter: Bill, LngK, DrS og Rnz (jf. Tabel 1). Jens Bille (1531-1575)¹² har ifølge Erik Kroman (1923) egenhændigt indskrevet 35 af viserne i det håndskrift der går under hans navn, herunder tre salmer som alle er indskrevet senest 1559: *O menneske, vil du betænke* (Bill nr. 64; Thomissøn 1569: 233r), *Det dages nu i Østen* (Bill nr. 82; Thomissøn 1569: 314v) og *O himmelske Fader* (Bill nr. 83; Thomissøn 1569: 320r). Det er således kun disse tre salmer som med sikkerhed er indskrevet før Thomissøns salmebog udkom. Jens Bille har ikke

¹¹ <https://gammeldanskeseddelsamling.dk>, under *I kvithe sb.*, *gamen sb.*, *I ro sb.*

¹² Hvor intet andet er angivet, er oplysning om historiske personer fundet i *Danmark Adels Aarbo* (1884- ff.) og *Dansk Biografisk Leksikon* (1979-1984).

skrevet sit navn i nogen af visebøgerne, og hans ejerskab til håndskriftet er fastslået af Kroman som har sammenlignet viseopskrifterne med Jens Billes egenhændige breve i Rigsarkivet (Kroman 1923: 175).¹³ Jens Bille var hofsinde 1555-1559, og han deltog i 1559 ved hoffanen i Ditmarsktoget (Kroman, sst.), men ser ikke ud til at have haft tid til at dyrke sin viseinteresse derefter.

De fem salmer i LngK er indskrevet noget senere. Dette håndskrift er skrevet af mange forskellige hænder og har en kompliceret tilblivelseshistorie som Erik Kroman (1931) har gjort udførligt rede for. Af de første 33 viser er de 24 indført af Johan Venstermand (d. 1587) som var hofsinde fra 1557 og senere kancellisekretær, og som formentlig har anlagt håndskriftet (Kroman 1931: 223). Både Johan Venstermand og hans bror Lave hvis signaturer optræder i LngK, har kendt ejeren af Hjb og har skrevet deres navn i dette håndskrift også, hhv. i 1558 og 1561, sammen med Otte Brockenhuus (1529-1594), deres kommende svoger. Otte, der blev gift med Karen Ven-

---

13 Jeg henholder mig i det følgende til Kromans analyse, men det skal nævnes at Lene Ingemann Jørgensen bestrider hans bestemmelse af skriverhænder i Bill (Ingemann Jørgensen 2019,2: 83, 84f note 99, 88 note 106). Hun mener ikke at hovedhånden i Bill tilhører Jens Bille, men derimod kansler Johan Friis (1494-1570), at Friis desuden skal være identisk med den ukendte skriver af Hjb (s. 71), at det var Friis og hverken Johan Venstermand eller hans sekretær som indskrev de første 33 viser i LngK (s. 104), at Friis indskrev de første 27 viser i Rnz, og at det var ham der, sammen med tre andre kancellister, stod bag fremstillingen af Rnz, SvI-II og af inddragelsen af Vedel i arbejdet med *Hundredvisebogen* (s. 138). Ingemann Jørgensens bestemmelse af skriverhænder står i generel modstrid med tidligere analyser (Kromans i Hjb (1924), Bill (1923), LngK (1931) og Agerschous i Rnz, SvI-II (1941-1942)), bl.a. forklares forstyrrende forskelle gerne med at skrivelserne skrev »uden briller« eller »lod monoklen ligge« (Ingemann Jørgensen 2019,2: 84, 138, 646 et passim.). Hendes overordnede tese, som er båret af bestemmelsen af skriverhænder, er at »visehåndskrifterne kan føres tilbage til kongens danske kancelli, som forvaltede skriveprocesser, der opsamlede, ophobede og distribuerede visetekster« (s. 11). I konsekvens af denne »organiserede centralisme« (s. 13) henfører hun visemiljøet til en anden personkreds, nemlig til den enhver tid siddende kansler samt et par sekretærer, med Johan Friis som primus motor i kurateringen og udbredelsen af »hoffets institutionaliserede sangtradition« (s. 14). Hun fremhæver som et »enkeltstående, men bemærkelsesværdigt eksempel på, at en af kildeudgiverne fik den idé at forbinde en visetekst med kancelliet« (s. 99-100), at Grüner-Nielsen overvejede om en løs opskrift af den historiske vise *Adelsregimente* (DV 4) kunne være med Johan Friis' hånd (DV IV: 28), men nævner ikke at Friis selv står som forfatter til en – udgivet – nidvise om Gustav Vasa (DS LXXXII; DV VI: 131; se også Nelson 1921: 154-55), og at forskningstraditionen dermed ikke har henvist ham til en plads uden for visemiljøet.

stermand (d. 1588), havde studeret i Wittenberg og blev ved sin hjemkomst ansat ved kancelliet. I 1557 hvor han skrev sit navn i Hjb, var han kannik i Aarhus. Jens Billes navn figurerer som sagt ikke i visebøgerne, men hans bror Steen Bille (1527-1586) har skrevet sit navn i Bill i 1555, og deres bror Holger Bille (f. 1532) har skrevet sig ind i LngK, så det er rimeligt at antage at de forskellige unge mennesker har kendt hinanden. Desuden var Jens' og Stens søster Beate Bille (1526-1605), der i otte år var hofmesterinde hos Frederik II's viseinteresserede dronning Sophie, medvirkende til at Vedel fik udgivet *Hundredvisebogen*.

Johan Venstermands forbindelse til LngK ophører med hans deltagelse i Syvårskrigen som brød ud i 1563. Nogle år senere, ca. 1570, overgik håndskriftet til Karen Gyldenstjerne (1544-1613) som var centralt placeret ved Frederik II's hof (se Holst 2002), og det er hendes sekretær som ved samme tid indskriver den første af de i alt fem salmer, *Herre Jesu Krist, sand mennesk og Gud* (LngK nr. 58; Thomissøn 1569: 335r). Den næste salme, *Min Gud og fader kære* (LngK nr. 172), indskrives af Karens niece Else Friis (gift 1612) omkring 1595. De resterende tre salmeindførelser er foretaget på ledige pladser i håndskriftet af to ukendte yngre hænder, o. 1650 ifølge Kroman (1931: 292, 295): nr. 79 med førstelinjen »O Naadige Gud som ehr megtig och Viisz« (hånd 23; strofe 3 i *Jeg ved en urt både dejlig og bold*, Thomissøn 1569: 287v), nr. 92 *Udi min angst og nød* (hånd 30) og nr. 93 *Mit barn frygt den sande Gud* (også hånd 30).

Hoveddelen af DrS er indskrevet før 1584, og håndskriftet har haft flere ejere. Den enlige salme, *Jag tackar dig, käre Herre* (DrS nr. 93), er indskrevet af Karin Ulfspærre (d. 1650) som afslutning på håndskriftet, efter hun havde overtaget det i 1629. I hoveddelen har Jens Billes datter, Birgitte Bille (1575-1639), senest 1605 skrevet sit navn og en hilsen (Pedersen 1996: 242).

Rnz har tilhørt Vedel og er blevet anlagt og brugt som arbejdshåndskrift i 1580'erne under udarbejdelse af *Hundredvisebogen*. I håndskriftet har Agnes Agerschou (1941-1942) identificeret 14 skriverhænder foruden Vedels egen, og den første salme, *Evindeligt er mit håb til Gud* (Rnz nr. 43), er indført af hånd 3 sammen med fire ballader, to kæmpeviser, en tryllevis og en riddervise. Håndskriftets anden salme, med førstelinjen »Aleniste Gud i himmerig« (Rnz nr. 64), har Vedel selv indskrevet.

Det er en ret omfattende personkreds med tilknytning til hoffet som figurerer i visebøgerne, nogle ved blot at skrive deres navn og et årstal, andre

ved at indskrive en eller flere viser. Seks af salmerne i visebøgerne optræder i Thomissøns salmebog, og omvendt er der flere trykte salmer som er digtet af folk med tilknytning til visemiljøet. Jeg behandler nedenfor salmerne i kronologisk orden.

De tre salmer i Bill er alle medtaget hos Thomissøn. De to (nr. 82 og 83) er, som det oplyses i salmebogen, digtet af rigsråd Erik Krabbe (1510-1564) som derudover er repræsenteret i salmebogen med to oversættelser (*O mennesk, begræd din synd så stor*, bl. 68r, og *Herre Gud, du som randsager mig*, bl. 298v).¹⁴ Den tredje (nr. 64) er en oversættelse af en nedertysk salme (se afsnit 4 nedenfor). Også Eriks søster Elsebe Krabbe (1514-1578) har forfattet en salme som Thomissøn medtager (*Ikke os, ikke os, min Gud og Herre*, bl. 313r). Forbindelsen mellem Jens Bille og Erik Krabbe går via deres respektive ægtefæller: Erik Krabbes første hustrus mor, Maren Bille (d. før 1528), var kusine til Jens Billes far, Claus Bille (ca. 1490-1558), og Jens Billes hustru, Karen Rønnow (d. 1592), var Erik Krabbes niece. Eriks datter, Anne Krabbe (1552-1618), blev med inspiration fra Vedels *Hundredvisebog* selv viseinteresseret og etablerede sin egen visebog (se Frederiksen 2000).

Foruden Steen Bille har brødrenes kusine Anne Skave (d. 1560) skrevet sit navn og to viser i Bill (et fransk rim, nr. 39, og en »Boleuisse«, nr. 40, DS 46). Anne Skave var niece til Herluf Trolle (1516-1565) som udover at være rigsråd og berømt admiral også skrev og oversatte salmer hvoraf to er medtaget hos Thomissøn, *Herre, hør mig, jeg råber til dig*, bl. 309v, som han selv digtede, og *Herre, mit håb det er til dig*, bl. 257v, som han oversatte; muligvis står han også bag oversættelsen af *O Gud, vi love dig*, bl. 304v (Brandt & Helweg 1846: 118).

Jens Billes søn, Steen Bille (1565-1629), der i lighed med sin onkel af samme navn fungerede som diplomat og sekretær ved kancelliet (1588-1595), var desuden salmedigter. Der kendes syv salmer fra hans hånd (Brandt & Helweg 1846: 217-223; DV VI: 211).

LngK giver indblik i et endnu mere omfattende persongalleri ved hoffet der forbinder interessen for verdslige og åndelige viser. Den første af de

---

14 Grüner-Nielsen mener endvidere at Erik Krabbe også er forfatter til visen *På sendefærd* (DV 14; DV IV: 48; Frederiksen 2000: 348) som kun kendes fra en opskrift i datteren Anne Krabbes visebog. Visen citerer (str. 12) første vers af en vægttervise, muligvis DV 65 der står i både Bill (nr. 3) og Hjb (nr. 1) (DV VII: 49).

fem salmer i håndskriftet, *Herre Jesu Krist, sand mennesk og Gud* (nr. 58), er en oversættelse af en tysk salme forfattet af Paul Eber som tilhørte kredsen omkring Luther, og er medtaget hos Thomissøn (bl. 335r). Salmen er indført i LngK af Karen Gyldenstjernes skriver sammen med tre DV-viser, to lyriske viser (nr. 59, DV 191, og nr. 61, DV 141) og en episk vise, *Synderen* (nr. 60, DV 88) som ifølge Grüner-Nielsen er forfattet af Mogens Bancke. Visen er indskrevet o. 1573-1579 og altså nogle år efter Thomissøns salmebog udkom, men Lorentz Benedicht tog den med i sin folkeudgave af Thomissøns salmebog (1586: 246-248) med indledningen »En Aandelig Vise om Louen oc Euangelio oc deris fruct [af] M[ogens] B[ancke]« (DV V: 26). Mogens Bancke var præst på Bornholm fra ca. 1553 til sin død i 1588, og han er repræsenteret med tre salmer hos Thomissøn. I 1577 udgav han *Alle Søndagers oc Festers Euangelia udi Rim* dediceret til lensmanden på Hammershus, Banckes »gunstige Juncker, Forderer oc Ven« Mogens Gøye (Bancke 1577:)a(5v). Mogens Gøye (1547-1608) tjente, inden han i 1577 fik Hammershus len, som hofjunker i 1572.¹⁵ Hans hustru Helvig Gøyes (ca. 1513-1597) første mand, Otto Gyldenstjerne (ca. 1481-1551), var Karen Gyldenstjernes onkel.

Af de to salmer i Rnz kendes den første (nr. 43) tidligst fra et tryk af Hans Vingaard 1552-1558, »Tre skønne Viser« (Nielsen 1916: 107), men Thomissøn tager den ikke med, og den findes heller ikke i Vingaards salmebog (1553). Den anden salme i Rnz (nr. 64) er skrevet med Vedels hånd. Den deler førstelinje med Gloria-salmen *Aleneste Gud i Himmerig* (Thomissøn 1569: 109v). Salmen i Rnz' version kendes ikke andre steder fra, men er ifølge Sønderholm (1976: 310b) »naturligvis ... skrevet som modstrofe til 1. strofe af den kendte salme«. I øvrigt optræder Vedel selv hos Thomissøn med en salme »Om merckelige Mends Død«, *Guds nåde og barmhjertighed*, bl. 342v, og med et latinsk æredigt til udgiveren (bl. Bbb 9v).

Den næste salme i LngK (nr. 172) er indskrevet o. 1595 mens håndskriftet stadig var i Karen Gyldenstjernes (eller muligvis snarere hendes søn Ottos) besiddelse. Salmen er skrevet af Karens niece, Else Friis, sammen med en lyrisk vise (nr. 171, DV 98), under overskriften »itt kristelige skreffte|maall

---

15 Forskellig fra den Mogens Gøye der i 1580 skrev sit navn i LngK – med runer – under en vise (nr. 138) skrevet på en blanding af plat- og højtysk (Kroman 1931: 269; Holzapfel 2001: 155).

og om wend|lesse till gud« (LngK bl. 211r). Salmen deler førstelinje med en svensk salme, *Min Gud och Fader käre*, oversat fra tysk (Högmarck 1736: 103; nr. 355 i den svenske salmebog fra 1695), men har bortset fra den første linje ikke noget til fælles med den svenske tekst og kendes ikke andre steder fra.

De sidste fire salmer er alle indskrevet betydeligt senere og langt væk fra hoffet. Salmen i DrS er indskrevet o. 1630 og de tre i LngK o. 1650. Salmen i DrS har melodihenviisning »En Andeligh wisa vnder den ton | Iagh takar tigh« (DrS s. 389) og er en selvstændig svensk oversættelse af en tysk salme, *Ich dank' dir, lieber Herre*. I dansk oversættelse optræder salmen hos Thomissøn, *Dig takker jeg, kære Herre* (bl. 318r) hvis melodi er baseret på en tysk folkemelodi.¹⁶ Versionen i den svenske salmebog er pudsigt nok den samme som den Else Friis' salme i LngK (nr. 172) deler førstelinje med.

Efter Karen Gyldenstjernes død endte LngK ad forskellige omveje på Sandbygård i 1613 (Kroman 1931: 284-286), og det er antagelig her de sidste viser er skrevet ind, rundt omkring hvor der stadig var plads i håndskriftet. Salmerne er skrevet ind af to uidentificerede hænder (Kroman 1931: 292-295). Den første (nr. 79) består blot af en enkelt strofe som kunne passes ind på en tom halvside under den foregående vise (nr. 78, DV 270). Strofen er den tredje og sidste af salmen *Jeg ved en urt både dejlig og bold*, skrevet af biskop Hans Albertsen under Syvårskrigen i 1566 og trykt hos Thomissøn som en bøn »mod store Landplager/ besynderlige mod Krig oc Feide« (bl. 287r). Hvis indskrivningen er foregået på Sandbygård i midten af 1600-tallet som Kroman mener, kunne den henvise til svenskekrigen der i 1658-1660 gik særlig hårdt ud over området (Christensen 1951: 39f). Den samme hånd har desuden indskrevet to lyriske viser, hvoraf dog ingen er fuldført, selv om der har været plads nok at skrive på (nr. 91, DV 242, og nr. 158, DV 155). Den anden hånd har på et ledigt opslag (bl. 133v, nr. 92) under overskriften »Der smuck afftenplame [sic]« indskrevet en version af salmen *Udi min angst og nød* der er oversat fra tysk af Hans Ravn og trykt i hans oversættelse af Basilius Förtschs *Aandelige Vandkilde* (s. 101) som kom i mange oplag fra 1615 og frem. På modstående side (LngK bl. 134r) er en version af salmen (nr. 93) *Mit barn frygt den sande Gud* indskrevet. Den er ifølge Brandt & Helweg (1846: 210f) digtet af den i øvrigt ukendte Bertel Pedersøn o. 1608.

---

16 <https://melodier.dsl.dk/>, under *Dig takker jeg, kære Herre*.

Der kan nævnes flere personer som undervejs har skrevet viser ind i LngK, og som på forskellig vis er relateret til salmedigtere hos Thomissøn, bl.a. brødrene Børge (efter 1557-1610) og Jacob Trolle (1558-1601) som var Herluf Trolles nevøer, og som indskrev hhv. en »Boleuse« (nr. 170, DS 2) og en tysk vise (nr. 88; Holzapfel 2001: 94). Børge Trolle blev gift med Anna Munk (1580-1641) som ejede den visebog der bærer hendes navn (jf. Tabel 1). Også Helvig Hardenberg (1540-1599) har skrevet en vise ind (nr. 85, DV 162). Hun var niece til rigshovmester Eiler Hardenberg (1505-1565) hvis salme *Eviger Gud, efter dine bud* er med hos Thomissøn (bl. 286r). Eiler Hardenberg var desuden farfar til Anne Hardenberg (1566-1625) som var godt på vej til at få Karen Gyldenstjerne brændt på bålet for trolddom (se Holst 2002).

4. Tre salmer fra en visebog

De tre salmer i Bill er alle skrevet med Jens Billes hånd, men de har ikke samme oprindelse; nr. 82 og 83 er som nævnt digtet af Erik Krabbe, mens nr. 64 er en oversættelse. Salmerne er skrevet ind med ca. et års mellemrum, hhv. 1557 (nr. 64) og 1558-1559 (nr. 82 og 83), og ind imellem dem har Jens Bille og en anden, ukendt, hånd indskrevet en blanding af ballader og lyriske viser (se figur 1).

Alle tre salmer forekommer hos Thomissøn, men om Thomissøn og Jens Bille har haft adgang til samme fælles forlæg, eller hvilke versioner af salmerne der har cirkuleret i det mellemliggende tiår, er et åbent spørgsmål. Det er altså ikke til at sige med sikkerhed hvilke af de forskelle som kan iagttages mellem versionerne i hhv. Bill og den trykte salmebog, der skyldes netop Thomissøns indsats. På den anden side taler tidsforskellen og forbindelsen mellem Jens Bille og Erik Krabbe (se afsnit 3 ovenfor) for at versionerne i Bill kommer tættere på de ubearbejdede versioner, og jeg vil derfor i mangel af bedre i det følgende behandle forskellene som om de er et udslag af Thomissøns redaktionelle indgreb.

Den første af de tre salmer, *O menneske, vil du betænke* (Bill nr. 64), står hos Thomissøn i afsnittet »Om Kaarssit/ oc trøst mod | atskillige modgang oc | fristelser« (bl. 210r-246r) og har vejledningen »Trøst imod Bogsorg/ Gerigheds | tancker/ oc mistrøstige omhyggelighed for | dette

Legemis nødtørftighed« (bl. 233r). De to Krabbe-salmer er henholdsvis en morgensalme, *Det dages nu i Østen* (Bill nr. 82; Thomissøn 1569: 314v), og en aftensalme, *O himmelske Fader* (nr. 83; Thomissøn 1569: 320r). Der er melodihenvisning i håndskriftet til Krabbe-salmerne, men ikke til *O menneske, vil du betænke*. Thomissøn følger Krabbes forslag til *O himmelske Fader*, som synges med »the noder aff dÿbsens | nødtt Rober Jeg tiill | tiig« (Bill bl. 148r). Det er dog uvist om Krabbe og Thomissøn har haft den samme melodi i tankerne, idet der fandtes to melodier til Luther-salmen *Af dybsens nød råber jeg til dig*, og Thomissøn kun trykker den ene (bl. 178r).¹⁷ Morgensalmen *Det dages nu i Østen* skal ifølge Krabbe »Siungis mett thij noder | Loffuer gud ÿ fromme | Christne« (Bill bl. 146v), men Thomissøn giver den en anden melodi (bl. 314v). Den salme Krabbe foreslog, *Lover Gud, I fromme kristne*, er også med hos Thomissøn (bl. 131v), med en melodi af verdslig oprindelse.¹⁸

Ortografisk er der forskel mellem de håndskrevne og de trykte versioner, og indbyrdes mellem de håndskrevne. I Bill er de to Krabbe-salmer (nr. 82-83) mere internt konsekvente og konservative, mens nr. 64 er mindre konsekvent, men til gengæld mere progressiv. Stavningen hos Thomissøn er ikke variansfri, men bærer præg af en gennemgående opmærksomhed over for de moderniseringsprincipper som endte med at konstituere bogtryknormen. Der er til gengæld ikke noget der tyder på at Jens Bille har gjort sig bevidste ortografiske overvejelser, men ind imellem skinner forlæggets ortografi igennem i den måde han plejer at stave på. De relevante træk i denne forbindelse er hvordan han skriver henholdsvis *d* og *v* i forlyd, og hvorvidt *i* og *y* holdes adskilte. I bogtryknormen vinder *d*- over *th*- for *d* i forlyd i pronominer og adverbier, *v*- vinder over *w*- for *v*, og *i* holdes klart ude fra *y*. I denne henseende peger stavningen i nr. 64 i retning mod tryknormen, mens nr. 82-83 står som udtryk for den samtidige håndskriftnorm, og de afvigelser der trænger igennem Jens Billes sædvanlige stavepraksis, gør det usandsynligt at hans tre forlæg skulle kunne stamme fra en og samme kilde. Det betyder også at der ingen grund er til at overveje om Erik Krabbe skulle være oversætteren bag nr. 64.

Normalt skriver Jens Bille *th*- i *det*, *de*, *den*, *du*, *da* m.fl., i ni ud af ti

17 Se <https://melodier.dsl.dk/>, under *Af dybsens nød råber jeg til dig*.

18 <https://melodier.dsl.dk/>, under *Lover Gud, I fromme kristne*.

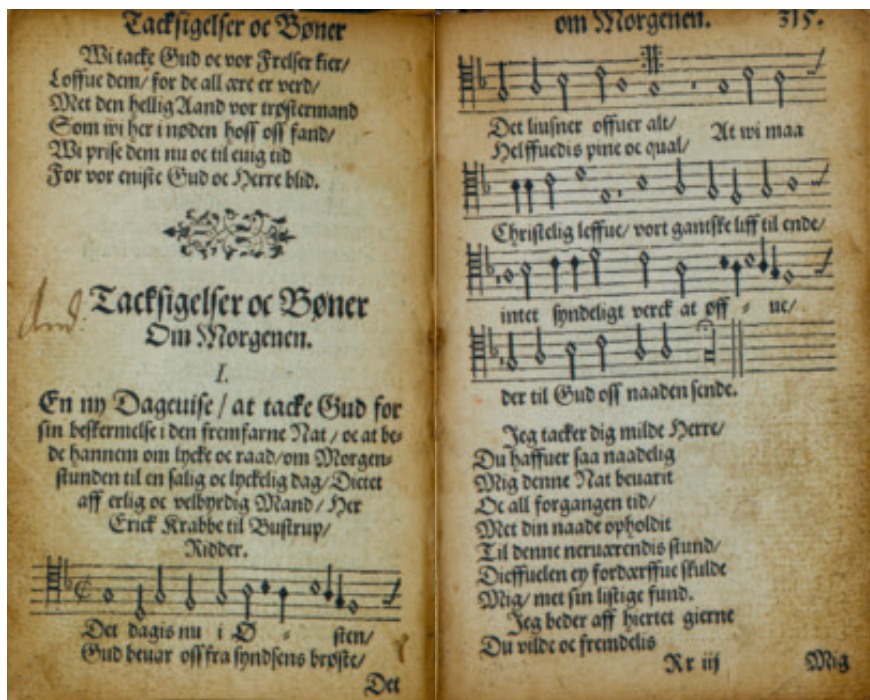

Figur 1. Jens Billes håndskrift (Karen Brahes Bibliotek E I,2) bl. 146v-147r. Opslaget viser Erik Krabbes morgensalme *Det dages nu i Østen*. Hans Thomissøn medtog salmen med forfatterangivelsen »Dictet aff erlig oc velbyrdig Mand/ Her Erick Krabbe [1510-1564] til Bustrup/ Ridder« i *Den danske Psalmebog* (1569), se figur 2. Ti år før Thomissøns salmebog udkom, skrev Jens Bille (1531-1575) salmen ind i sit visehåndskrift sammen med en anden Krabbe-salme, aftensalmen *O himmelske Fader* som også kom på tryk hos Thomissøn. Erik Krabbe og Jens Bille var gift ind i hinandens familier; Jens Billes kone var Erik Krabbes niece, og Erik Krabbes første hustru tilhørte Bille-slægten. Opskrifterne i Jens Billes håndskrift er de ældste bevarede eksemplarer af Erik Krabbes salmer og vidner om personlige forbindelser mellem salmedigtere og viseinteresserede forud for udgivelsen af *Den danske Psalmebog*. Foto: Henrik Holst.

tilfælde (89 %) og ellers *t-* (6 %) eller *d-* (5 %), men i nr. 64 skriver han *d-* i et ud af tre tilfælde (34 %), og i både nr. 64 og nr. 82-83 skriver han *t-* hyppigere end ellers (13 % i nr. 64 og 19 % i nr. 82-83 mod ellers 6 %). I de øvrige 32 opskrifter med hans hånd skrives *w-* i forlyd fire ud af fem gange (79 %) og ellers *v-* (21 %), men i nr. 64 skriver han *v-* en ud af tre gange (34 %), og omvendt skriver han næsten konsekvent *w-* (95 %) i nr. 82-83. Sædvanligvis, inkl. i nr. 82-83, holder han ikke *i* og *y* (som han konsekvent dobbeltoverprikker) systematisk ude fra hinanden, fx skriver han *min*, *mit*,

Figur 2. Hans Thomisssøn: *Den danske Psalmebog* (1569) bl. 314v-315r. Opslaget viser Erik Krabbes morgensalme *Det dages nu i Østen*, indplaceret i Thomisssøns store afsnit »Om Bøn oc tacksigelse« (bl. 246r-331v) som den første af fire morgensange. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

mine henholdsvis *min(n)* eller *mjyn(n)*, *mi(i)t(t)* eller *mjyt(t)*, *min(n)e* eller *mjyn(n)e*. Overordnet set, og ekskl. de hyppigste funktionsord, skriver han *i* for *i* knap tre ud af fire gange (72 %), men i nr. 64 skriver han *i* for *i* næsten hver gang (93 %).

Thomisssøn ændrer konsekvent Jens Billes *th-* i forlyd til *d-*, *w-* til *v-* (med undtagelse af *vi* som han overalt skriver *wi*), ligesom *i* og *y* holdes adskilt. Derudover er det generelle billede at Thomisssøn forenkler Jens Billes stavning kraftigt. Dublerede bogstaver forenkles (fx *tiill* > *til*, *aatt* > *at*, *dieffuelenn* > *Dieffuelen*), særskrivninger samskrives (fx *Jorde Seck* > *Jordesæck*, *om Sier* > *omsier*, *wnder saatte* > *Vndersaatte*), ekstra *e*'er fjernes (fx *Øesten*

> *østen, stoere* > *store, quaell* > *qual*), og brugen af *v/w* for *u*, *u/v/w* for *v* systematiseres (se fx *Waade* > *vaade*, *wor* > *vor*, *leuue* > *Løffue*, *om wancke* > *omuancke* i strofe 2 af *O himmelske Fader* nedenfor).

Ffra Alskens Waade Baade Laster Oc | skam,
oss monne stedze offuer henge,
paa førtt | aff dieffuilen wor finde gram,
som | enn grom leuue monne om wancke, |
Ledder huem hun kandtt slugge op,
bode | mitt Siell oc saa mett krop,
mett Sjönn | snediige rinncker |
(Bill nr. 83, str. 2, bl. 148v)

Fra alskens vaade/ baade last oc skam/
Oss monne stedse offuerhenge/
Paaförd aff Dieffuelen/ vor fiende gram/
Som en grum Løffue monne omuancke/
Leeder huem hand kand sluge op
Baade met Siel och saa met krop/
Met sine snedige rencker.
(Thomissøn 1569: 320v)

Af parallestrofen ovenfor får man en fornemmelse af hvordan de ortografiske moderniseringsprincipper bringes i anvendelse. I den viste strofe er ændringerne kun ortografiske (bortset fra at løven i vers 4 skifter genus i vers 5), og i det hele taget ændrer Thomissøn ikke ret meget i Erik Krabbes tekst, men han kan godt lave lidt om på en formulering og gøre den mere 'bibelsk', indsætte eller fjerne et ord af hensyn til metrikken, eller udskifte eller forbedre et rim.

Af kollokationer ændrer han bl.a. Krabbes *barmhjertigheds flyge* ('vinge', jf. ODS I. Fløj 2.1) i Bill nr. 83, str. 5,2 til *barmhjertigheds skygge*.

Beskerme Oss Oc fra all wor nødt, |
wnder thin Barmhaitiighed flÿge,
(Bill nr. 83, str. 5,1-2, bl. 148v)

Beskerm oss oc fra all vor nød
Vnder din barmhiertigheds skygge/
(Thomissøn 1569: 321r)

Billedet med den skærmende vinge giver umiddelbart bedre og mere konkret mening end skyggen som skærmende, og det harmonerer også med et billede i den anden Krabbe-salme, Bill nr. 82, str. 3,5-6 om hønen som beskytter sine kyllinger under vingerne («Vnder thÿne winger Beuare, / Som hønen gjør | kÿllingene smaa», Bill bl. 147r), men *dine vingers skygge* er en fast (gammeltestamentlig) forbindelse i Salmernes Bog.

Tilsvarende ændres *livsens børn* til *lysets børn* i nr. 83, str. 9,6.¹⁹ *Lysets*

19 Det er ikke sandsynligt at »Liiffzenns« her skal læses som en ortografisk variant for »liusens«. Jens Bille staver andre steder *lys* som *lius*, og i strofen umiddelbart inden (str. 8,5) er *oplyse* skrevet med *iu* («oplusse wor hiertte huff oc | Siell«, bl. 149r).

børn er en fast (nytestamentlig) forbindelse (Luk. 16,8, Joh. 12,36, Ef. 5,8, Thess. 5,5); *livets* kollokerer med *vand*, *bog* og *træ*, men ikke med *børn*.

wÿ kunde | om Sier Ewÿndeliig,
findis Liiffzenns | Børnn ÿ hemmeriig,
wiid christi forthieniste | allene |
(Bill nr. 83, str. 9,5-7, bl. 149v)

Wi kunde omsier euindelig
Findis liusens Børn i himmerig/
Ved Christi fortienist allene.
(Thomissøn 1569: 321v)

Undertiden kan ændringer i samme verslinjer tjene flere formål. For eksempel i Bill nr. 82, str. 6,4-8 hvor ordstillingen i vers 7 ændres af metriske hensyn, og Krabbes rim *min ~ pine* erstattes med *blid ~ død*. Man kan diskutere om *blid ~ død* giver et bedre rim, men udskiftning af *Frelser min* med *vor Frelser blid* bevirker, sammen med *at løse mig > at løse os* i vers 8, at fokus skifter fra den enkeltes perspektiv til fællesskabets og dermed menighedens.

hielp | stadelig att Bekiende,
thiig Eniste frelszer | mÿnn,
aff gud fader ther tiil wdsende |
att Løsse mig fra euig pine
(Bill nr. 82, str. 6,4-8, bl. 147r)

Hielp stadelig at bekiende
Dig enist vor Frelser blid/
Der til aff Gud fader vdsender
At løse oss fra euig død.
(Thomissøn 1569: 316r)

En lignende motivation kan man læse ud af ændringen i Bill nr. 82, str. 8,5-8 hvor Thomissøn ændrer *menigmands bedste* til *det menige bedste*. Også her flyttes fokus fra det der er bedst for enhver, for individet (jf. Kalkar Men, to. 1),²⁰ til det almene, fælles bedste (jf. ODS menig 1), og altså igen til menigheden.

mÿn wÿlliig oc Effnne fram | strecke,
att fremme meningmandz beste, |
tiill then arme mÿn hand wdrecke |
Ther tiill gud mig naaden Leste |
(Bill nr. 82, str. 8,5-8, bl. 147v)

Min villie oc effne hen strecke
At fremme det menige bæste/
Til den Arme min haand vdrecke
Der til Gud mig naaden leste.
(Thomissøn 1569: 316r)

I modsætning til de to Krabbe-salmer der kun redigeres let, går Thomissøn mere håndfast til værks i den tredje salme, *O menneske, vil du betænke*. Salmen er en dansk version af en nedertysk salme, »O Minsche, wyl ge-

²⁰ *Menigmand* i betydningen »det almindelige, jævne menneske, der ikke har særlig megen viden eller dannelse« (DDO), er en senere betydningsudvikling (jf. ODS Menig-mand).

dencken«, trykt første gang 1545 i Luthers *Enchiridion. Geistlike Lede vnd Psalmen, vppet nye gebetert* (Lübeck, Johan Balhorn), og den figurerer hos Thomissøn i registreret over salmer som hviler på »stæder aff den hellige Scrifft« (bl. Aaa 7r), nærmere bestemt »Matthej | vj. Capitel« (bl. 233r). Henvisningen til Mattæusevangeliet genfindes ikke i de tyske tryk, hvor der i stedet er en melodihenvisning til Elisabeth Crucigers *Herr Christ, der einig Gotts Sohn*, som i oversættelse hos Thomissøn hedder »Her Christ Gud Faders enborne Søn« (bl. 29r). Thomissøn tildeler *O menneske, vil du betænke* en anden melodi, der dog har et vist slægtskab med den til Crucigers berømte salme;²¹ i Bill er der ingen melodihenvisning. Forfatteren til salmen er ukendt, ligesom oversætteren er det, og den danske oversættelse afviger i flere henseender fra det tyske forlæg, bl.a. med hensyn til antallet og rækkefølgen af strofer (jf. Wackernagel III nr. 1094). I den tyske version har salmen 9 strofer, hos Thomissøn har den 11, og i Bill har den 12 (se Tabel 5).

Tabel 5. Rækkefølgen af strofer i tre versioner af salmen *O menneske, vil du betænke*.

Nedertysk version 1545	Dansk version (Bill 1557)	Dansk version (Thomissøn 1569)
1	1	1
2	2-3	2-3
3	4	4
4	6	6
5	7	7
6	9	9
7	8	8
8	5	5
-	10	10
-	11	-
9	12	11

21 <https://melodier.dsl.dk>, under *O menneske, vil du betænke*.

Der er ikke tale om to forskellige danske oversættelser, men om samme oversættelse i to forskellige versioner (redaktioner), og den hos Bill er den ældste bevarede.²² Der er endvidere et par forhold som kunne tyde på at ikke bare den oprindelige oversætter, men også Thomissøn har haft adgang til (en version af) den tyske salme. Som Thomissøn angiver, er salmens nytestamentlige grundlag kapitel 6 i Mattæusevangeliet, nærmere bestemt vers 19-21 om skatten i himlen og vers 25-34 om bekymringer. Dog er det muligt at de tre versioner opererer med en lidt forskellig bibelsk reference-ramme, og at bl.a. Lukasevangeliet, som indeholder tilsvarende afsnit (kap. 12,22-34), også kan have spillet ind.

Ligesom Jesus i Mattæusevangeliet talte til sine disciple, taler han i salmen direkte til menneskene og minder dem om at han har betalt med sit liv for deres frelse, og at de derfor ikke skal bekymre sig eller hige efter jordisk rigdom, men søge Guds rige og sætte deres lid til ham. Henvvisninger til Mattæusevangeliets sjette kapitel falder i stroferne 4-8 hos Bill og Thomissøn: Strofe 4 bygger på vers 19-21 om at man ikke skal samle sig rigdomme på jorden, men i himlen; strofe 5 på vers 31-34 om at Gud allerede ved hvad menneskene trænger til, og sørger for at de får det; strofe 6 på vers 28-30 om markens liljer der er klædt i større pragt end kong Salomon; strofe 7 på vers 26 om fuglene der får deres føde fra Gud; og strofe 8 på vers 25 om at menneskene ikke skal bekymre sig om at få mad i munden eller tøj på kroppen, men have tillid til Gud.

Isoleret set kan oversættelsen lige så godt henvise til kapitel 12 i Lukasevangeliet som til kapitel 6 hos Mattæus, men når det tyske forlæg tages i betragtning, bliver billedet lidt mere kompliceret. I strofe 7,5 i oversættelsen optræder der nogle ravneunger, men Matt. 6,26 nævner kun overbegeret fugle og ingen ravne; det gør til gengæld Luk. 12,24. I den tyske version, strofe 5, optræder der ingen ravne, men derimod ræve, og strofen passer i det hele taget bedre med et andet sted i begge evangelier, hhv. Matt. 8,20 og Luk. 9,58.

---

22 Opskriften kan senest dateres til senest 1557, idet dette årstal er anført ved en senere indskrevet vise (nr. 67), også med Jens Billes hånd.

[7.] See Fullenne i lucthenn Flue, huor Gudtt forsÿnner dem, de diur i deriis kulle the haffue deriis føde aff hanum, thi raffne wnge i deriis rede, handt giiffuer them thet thi skulle ede oc lader dem icke suelte ihiel (Bill nr. 64, str. 7, bl. 99r)	[7.] See Fulene i lucten flue Huor Gud forsiuner dem/ De Diur i deris kule De haffue deris føde aff hannem/ De Raffne vnger i deris rede Giffuer hand det de skulle æde/ Oc lader dem icke suelte ihiel. (Thomissøn 1569: 234v)	5. De vögelkens yn der luffte vorfröuwen sick erer neste, De Vösse yn eren klüfften de hebben van my de veste: Jck hebb gar nicht beholden dar myn höuet an negen scholde, wat gebreckes hebb ick nu? (Wackernagel III nr. 1094)
---	--	---

Omvendt taler en anden strofe i den tyske version til fordel for en forbindelse med kapitel 6 hos Mattæus, men det fremgår mindre tydeligt af oversættelsen. I Matt. 6,19 får disciplene besked på ikke at samle rigdomme på jorden som kan blive ædt op af møl og rust. I strofe 3,3 i den tyske version nævnes rusten, men den er ikke kommet med i den danske oversættelse.

[4.] Huo riigdom her Merre Ellsker Enndtt min naade oc godhedt, hannss anslag skal hanum fellge oc Gudt bliffuer hanum wredtt thenn riigdom som ey kanndtt suige, handt finndis i himeriig oss alle tiill Salliighet (Bill nr. 64, str. 4, bl. 98v-99r)	[4.] Huo Rigdom her meer elsker End min Naade oc godhed/ Hans anslag skal hannem falske/ Oc bliffue hannem euig leed. Den Rigdom som ey kand suige Hand findis i Himmerige/ Oss alle til Salighed. (Thomissøn 1569: 234r)	3. Wol hyr den schath begeret vor myne güdicheyt, Den schal de rust vorteren vnd werden em ewich leyth. Vorgaddert yn dem trone dar vynde gy en gar schone tho yuwer salicheyt. (Wackernagel III nr. 1094)
---	--	---

En af udfordringerne ved at oversætte tekst i bunden form er at hvis kilde-teksten rimer, så skal målteksten også rime. Stroferne er på syv verslinjer, og vers 1-6 indgår i rim, vers 1 og 3 rimer, vers 2 og 4 rimer, og vers 5 og 6 rimer. Kunsten er at holde sig til kildeteksten og finde en rimegnet ækvivalent på målsproget, og det kan gå meget godt i vers 1 og 2, og i vers 7 som ikke indgår i rim, men de oversættelsesvalg som træffes i de første to vers, får konsekvenser for rimmulighederne i vers 3 som skal rime med vers 1, og vers 4 som skal rime med vers 2, og tilsvarende får valget i vers 5 konsekvenser for vers 6. En redaktør som ikke er tilfreds med en given oversættelse, kan derfor være særligt motiveret for at gribe ind over for oversætterens løsning af vers 3, 4 og 6. Hvis redaktøren endvidere har adgang til kildeteksten, kan de redaktionelle indgreb få karakter af nyoversættelse

af en eller begge af de rimede verslinjer. Af overensstemmelserne på tværs af strofe 4 og 7, vist ovenfor, kan man konstatere at Thomissøn har forholdt sig umiddelbart til den oversatte tekst. I strofe 7,6 foretager han således kun en mindre metrisk ændring, men i strofe 4,4 ændrer han Bill's »bliffuer | hanum wredtt« til »bliffue hannem euig leed«. Denne ændring forekommer mere i tråd med kildetekstens »werden em ewich leyth« og rejser et spørgsmål om hvor sandsynligt det er at Thomissøn kan have valgt netop denne formulering uafhængigt af det tyske forlæg. Antagelsen om at Thomissøn har haft adgang til begge versioner af salmen, bestyrkes af forskellene mellem på den ene side de danske versioner af strofe 6 og på den anden side strofe 4 i den tyske version:

[6.]	[6.]	4.
See lÿllernne hoss de Ennge, huor deÿglig the monne der staa, thet kaaster thennum icke enn penning, Gudtt haffuer bepridett thennom saa. Salomon i all hanss erre Ligniss wedtt thi tingist at verre, sammme blomster i Marckenn staa (Bill nr. 64, str. 6, bl. 99r)	See Lilierne hoss de Enge Huor deylige de monne staa/ De betale icke met penninge Den herlighed de haffue paa. Salomon vdi alt det hand haffde Vaar icke lig de blade Som samme Lilier bær. (Thomissøn 1569: 234r)	De Lilien vp dem velde, wo zyrlick dat se stan, Se betalent nicht mit gelde de schönheytt de se han. Salomon yn synem gewade was nicht gelick einem blade der süluen Lilien eyen. (Wackernagel III nr. 1094)

Sammenholdt med Matt. 6,28 i Christian III's bibel (s. 876) »Skuer de Lilier paa marcken«, så stemmer vers 1 og 2 overens, og det går fint med *enge* (for »velde«) i stedet for *marken* i vers 1 til at rime med *penninge* (for »gelde«) i vers 3. Den foranstillede bestemthedsartikel i *de enge* i stedet for *engene* tager hånd om både versefødderne og rimet, og er et velkendt greb fra den verdslige visedigtning. I vers 3 og 4 nøjes Thomissøn imidlertid ikke med at redigere oversættelsen ved at reducere antallet af tryksvage stavelser, han skriver begge vers om, og de valg han træffer, kommer i begge tilfælde tættere på kildeteksten (»kaaster« > »betale«/«betalent« i vers 3, »bepridett« > »herlighed«/«schönheytt« i vers 4).

I vers 5 og 6 giver begge danske versioner op over for »gewade« ('dragt', jf. ty. *Gewand*) i vers 5 i forlægget. Det ser ud som om Thomissøn har taget afsæt i *blade* i vers 6 i kildeteksten som han har kunnet rime på *havde* i vers 5, hvor oversætteren i Bill har forsøgt at følge kildeteksten i vers 5 for

derefter at finde et rim til vers 6, *ære ~ være*. Thomissøns version holder sig i det hele taget i denne strofe tættere til den tyske version, og han får også negationen i vers 6 med som glipper for oversætteren i Bill.

Hvad angår rækkefølgen af strofer, følger Thomissøn Bill. Han medtager også strofe 10, som der ikke er belæg for i nogen af de tyske versioner, men i et tilfælde afviger han radikalt, nemlig ved at udelade den følgende strofe, som dog heller ikke er med i den tyske version.

[11.]

Fulltt Snartt skall werdenn endis |
oc striidenn siig fast
tennck nu paa | dødzenns time,
Thi hanndtt komer | *met* enn hast
paa *thet* at thw skallt icke | Sÿnnde,
lader Gudtt diig dett forkÿnde |
ther faarre bør hannom tack ||
(Bill nr. 64, str. 11, bl. 99v)

Hvor strofe 10 kan læses som en opfølgning på henvisningen i strofe 9 til hvordan Gud bespiste Israels folk på vejen til det forjættede land (jf. 2. Mos. 16), så forekommer strofe 11 hos Bill da også mindre velintegreret.

5. Konklusion

Ordforrådsundersøgelsen viste at visebøgenes salmeversioner har mere til fælles med ordstoffet i DV-viserne, end de har med det med DgF-viserne. To tredjedele af salmernes ordforråd genfindes på tværs af alle slags viser, men den sidste tredjedel er fordelt næsten ligeligt mellem ord som salmerne har til fælles med DV-viserne, og ord som kun forekommer i salmerne. Dette sammenfald kan delvis forklares ved at både salmer og DV-viser med Vedels ord hører til »de ny Dict/ som nu om stunden giøres«, og som derfor må forventes at trække på et samtidigt ordforråd.

Imidlertid forklarer det ikke hvordan det kan være at en række af de faste udtryk som er typiske for de lyriske viser, kan genfindes i salmer som er med i de trykte salmebøger. Det tyder på et tættere stofskifte mellem forskellige slags »ny Dict« som dels kan skyldes et træk på en fælles baggrund af såvel

religiøs som verdslig litteratur, dels kan hænge sammen med et vist overlap mellem salmedigtere og personer som var involveret i visemiljøet. Der er kun tekstligt belæg for ét sådant overlap mellem visebøgerne og Thomissøns salmebog, nemlig to salmer digtet af Erik Krabbe, men der kan yderligere konstateres personlige (familiære) relationer mellem nogle af de viseinteresserede og navngivne salmedigtere hos Thomissøn.

Det fremgår af de ældste visebøger at viseindsamlerne har haft en bred smag. De har ikke sondret skarpt mellem lyriske viser og ballader, og de har tilsyneladende heller ikke ment at salmerne tilhørte en særlig klasse af viser som skulle holdes ude fra de øvrige. I så fald havde de næppe indskrevet salmer i visebøgerne, side om side med andre slags viser. Materialet er dog ret sparsomt. Der er kun elleve salmeopskrifter i visebøgerne, og kun tre af dem er med sikkerhed indskrevet før 1569 hvor Thomissøns salmebog blev trykt. Selv om det ikke er givet at Thomissøn har haft netop samme forlæg som Jens Bille der skrev de tre salmer ind i sin visebog senest 1559, så peger meget på at forskellige versioner af både viser og salmer har cirkuleret inden for samme personkreds, og det kan derfor heller ikke udelukkes at nogle af salmedigterne har kendt til og været påvirket af visernes sprogform, ligesom det omvendte kan have været tilfældet.

Litteraturliste

Håndskrifter

- GKS 2396 4to (Anna Munks håndskrift). København, Det Kongelige Bibliotek.
- GKS 2397 4to (Rentzells håndskrift). København, Det Kongelige Bibliotek.
- NKS 815b 4to (Svanings håndskrift I). København, Det Kongelige Bibliotek.
- NKS 815b 4to (Svanings håndskrift II). København, Det Kongelige Bibliotek.
- NKS 816 4to (Langebeks kvart). København, Det Kongelige Bibliotek.
- Thott 1510 4to (Hjertebogen). København, Det Kongelige Bibliotek.
- Karen Brahe E I,2 (Jens Billes håndskrift). Roskilde, Karen Brahes Bibliotek.
- Karen Brahe E I,1 (Karen Brahes folio, ældre del). Roskilde, Karen Brahes Bibliotek.
- Vitterhed 24 4to (Dronning Sophias visebog). Stockholm, Kungliga Biblioteket.

Tryk

- Agerschou, Agnes 1941-1942. »Vedels Forhold til de af ham benyttede Tekster, saaledes som de fremtræder i Hundredvisebogen«, i *Acta Philologica Scandinavica* XV, pp. 253-325.
- Bancke, Mogens 1577. *Alle Søndagers oc Festers Euangelia udi Rim*. København: Lorentz Benedicht.
- Brandt, Carl J. & Ludwig Helweg 1846. *Den Danske Psalmedigtning indtil Kingo*, 1. del. København: Bianco Luno.
- Christensen, P. Rønn 1951. »Sandby før udskiftningen (Kundby sogn, Tuse herred)«, i *Historisk Samfund* (udg.): *Fra Holbæk Amt*, pp. 33-49.
- Danmarks Adels Aarbog* 1884-. Udg. af Dansk Adelsforening. Hellerup: Danmarks Adels Årbog.
- Danmarks gamle Folkeviser* I-XII 1853-1976. Udgivet af Svend Grundtvig et al. København: Akademisk Forlag 1853-1976.
- Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 1979-1984. Red. af Svend Cedergreen Bech. København: Gyldendal.
- Danske Skæmteviser, efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade 1927-1928*. Udgivet af Hakon Grüner-Nielsen. København: Gyldendal.
- Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630* 1912-1930. Udgivet af Hakon Grüner-Nielsen. København: Gyldendal. 2. udg. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · C.A. Reitzel 1978-1979.
- Duncker, Dorthe 1999. »Visernes vej. Sammenhæng mellem visebøger?«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd 1. København: C.A. Reitzel, pp. 147-184.
- 2000. »Orden i viserne«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd 2. København: C.A. Reitzel, pp. 203-225.
- 2009. »Faste forbindelser som genrekonstituent. En undersøgelse i de danske visehåndskrifter før 1591«, i *Danske Studier*, pp. 5-37.
- Dunning, Ted 1993. »Accurate Methods for the Statistics of Surprise and Coincidence«, i *Computational Linguistics*, vol. 19, issue 1, pp. 61-74.
- Frederiksen, Niels Werner 2000. »En adelsdame ved arbejdsbordet. Studier i Anne Krabbes visebog«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 2. København: C.A. Reitzel, pp. 341-462.
- Förtsch, Basilius 1615. [*Ny Aandelige Vandkilde*], oversat af Hans Ravn [uden sted og trykker].
- Holst, Clara 1903. *Studier over middelnedertyske laaneord i dansk i det 14. og 15. aarhundrede*. Kristiania: Grøndahl & Søn.
- Holst, Elisabet 2002. »Som solen for andre små stjerner er. Karen Gyldenstjerne – en renæssancekvinde«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 4. København: C.A. Reitzel, pp. 9-114.

- Holzappel, Otto 2001. »Langebeks kvart. Die deutschen Lieder in Langebeks Quarthandschrift (ca. 1560-1590)«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 3. København: C.A. Reitzel, pp. 47-238.
- Högmarck, Lars 1736. *Psalmopoeographia. En vtförlig Beskrifning Öfwer them, som hafwa 1. Sammansatt, 2. Öfwersatt och 3. Förbettrat Psalmarna, Vti then, På Kongl. Maj:ts allernådigsta Befallning, åhr 1695. Öfwersedda Swenska Psalm-Boken*. Stockholm: Johan Lauritz Hornn.
- Ingemann Jørgensen, Lene 2019. *Videnskaben og viserne*, bd. 1-3. Hvalsø: Forlaget Ordspor.
- Jacobsen, Lis 1922. »Mariskjold«, i *Edda*, bd. 18(4), pp. 288-301.
- Kroman, Erik 1923. »Jens Billes Visebog«, i *Danske Studier*, pp. 170-179.
- 1924. »Hvem har skrevet Hjerkebogen?«, i *Edda*, bd. 21(2), pp. 197-206.
- 1931. »Eine adelige Liederhandschrift vom Hofe Friedrichs II«, i *Acta Philologica Scandinavica* VI, pp. 215-296.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming & Hanne Ruus (red.) 1999-2002. *Svøbt i mår: Dansk folkevisekultur 1550-1700*, bd. 1-4. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Luther, Martin 1545. *Enchiridion. Geistlike Lede vnd Psalmen, vppet nye gebetert*. Lübeck: Johan Balhorn.
- Moe, Bjarke 2021. »Brug af reformationstidens salmemelodier til verdslige viser 1530-1630«. salmer.dsl.dk/research/1papers/verdslige_viser.html.
- Mortensen, Claus 1529. *Thet cristelige mesßeembedhe*. Malmø: Oluf Ulrickson. salmer.dsl.dk/claus-mortensen-messe-1529.
- Møller, Niels 1923. *Salmesprog og Salmetyper. En psykologisk Undersøgelse af Reformationsaarhundredets danske Menighedssang til og med Hans Thomissøns Salmebog*. København: M.P. Madsen.
- Nelson, Axel 1921. »Peder Swarts Gensvar 1558. Ett bidrag till kännedomen om 1500-talets svenska politiska litteratur«, i *Acta Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis*, bd. I, pp. 139-166.
- Nielsen, Lauritz 1916. »Hans Vingaard. Et Bidrag til Danmarks ældre Bogtrykkerhistorie«, i *Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen*, Årgang III, pp. 91-111.
- Ordbog over det danske Sprog* I-XXVIII. Redigeret af Verner Dahlerup et al. København: Gyldendal 1919-1956.
- Pedersen, Vibeke A. 1996. *Formler uden grænser? Studier i Dronning Sophias Visebog*, ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.
- 2000. »Wee thig, Elenndig klaffer«, i Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 2. København: C.A. Reitzel, pp. 203-225.
- Rayson, Paul & Roger Garside 2000. »Comparing corpora using frequency profiling«, i *Proceedings of the workshop on comparing corpora*, vol. 9, Association for Computational Linguistics, pp. 1-6.
- Rayson, Paul, Damon Berridge & Brian Francis 2004. »Extending the Cochran rule for the comparison of word frequencies between corpora«, i G. Purnelle, C. Fairon & A. Dister (red.): *Le poids des mots: Proceedings of the 7th International Conference*

- on *Statistical analysis of textual data* (JADT 2004), vol 2. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, pp. 926-936.
- Schiørring, Nils 1939. »Melodistof til Danske Viser 1530-1630«, i *Musikhistorisk Arkiv*; genoptrykt som tillæg i 2. udg. af *Danske Viser ...*, bd. 7. pp. 346-396.
- Steidl, Petrus D. 1918. *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*. København: Katolsk Forlag.
- Sønderholm, Erik 1976. »Adelsvisebøger m.m.«, i *Danmarks gamle Folkeviser XII*, pp. 299-403.
- Thomisson, Hans 1569. *Den danske Psalmebog*. København: Lorentz Benedicht. salmer.dsl.dk/thomissoen_1569.
- Thomisson, Hans 1586. [*Den danske Psalmebog*]. København: Lorentz Benedicht.
- Vedel, Anders Sørensen 1591. *It Hundrede vduaalde Danske Viser, Om allehaande Merckelige Krigs Bedriff, oc anden seldsom Euentyr, som sig her vdi Riget, ved Gamle Kemper, Naffnkundige Konger oc ellers forneme Personer begiffuet haffuer, aff arilds tid indtil denne neruærendis Dag*. Ribe: Hans Brun. Faksimileudgave ved Karen Thuesen. København: C.A. Reitzel 1993.
- Vingaard, Hans 1553. *En Ny Psalmebog*. København: Hans Vingaard. salmer.dsl.dk/vinggard_1553.
- Wackernagel, Philip 1864-1877. *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, bd. 1-5. Leipzig: B.G. Teubner.